

SOCIOLOGIJA JEDNOG ZABORAVLJENOG RATA

Josip Županov

UDK 355.01:949.75"1944"
355.123:316.343.655

Stručni rad
Primitljeno: 5.5.1998.
Prihvaćeno: 29.5.1998.

Sažetak

U analitičkom osvrtu na "zaboravljeni" (partizanski) rat, oslanjajući se pritom na osobno sjećanje, autor u polustoljetnoj distanci primjenjuje na svoja sjećanja kategorijalni aparat moderne sociologije. U takvoj analizi osvjetljuje neka i danas relevantna pitanja. U poglavlju "Vojska ili partizanija" bavi se problemom transformacije partizanskih postrojbi u "pravu vojsku". U odgovoru veću važnost pridaje snažnoj egalitarnoj vrijednosnoj orijentaciji i iz nje izvedenoj "decentralizaciji" ("demokračičnosti") odlučivanja u akciji na prvoj crti bojišnice negoli potpunosti ljudskih efekativa, suvremenom naoružanju i "papirologiji" (birokratizaciji) u lancu zapovijedanja. Prva naznaka transformacije (na području Dalmacije) dogodila se u jesen 1944. godine (u vrijeme kninske operacije), ali autor je tada zbog ranjavanja ispaao iz stroja. Danas bi se moglo razgovarati o suprotnoj transformaciji ("vojske" - JNA - u paramilitarne postrojbe).

Kao profesionalni sociolog autor se bavi (u poglavlju "Socijalna struktura i borbeni moral") ključnim problemom svake vojske: borbenim moralom i s njim povezanom učinkovitošću. Nasuprot uvriježenim i "dokazanim" stereotipima autor dokazuje da je glavna odrednica morala i učinkovitosti socijalna struktura, odnosno socijalna distanca u vojnoj hijerarhiji. U situaciji egzistencijalnog stresa minimiziranje socijalne distance vodi bitnoj redukciji stresa, a time i poboljšanju morala i učinkovitosti. Mehanizam redukcije stresa objašnjava (dakako, post festum) Mertonovim pojmom latentne funkcije.

Iako je u 1944. godini u 26. diviziji na Visu egalitarna klima još dominantna pojavljuju se prve pukotine i konflikti između viših razina zapovijedanja (brigada, divizija) i nižih razina (četa). U vrijeme ofenzive na Sumartin (rujan 1944. godine) dolazi gotovo do pobune (otkazivanje poslušnosti cijelog bataljuna zbog jedne sulude zapovijedi s više razine). Tu se već jasno razabire rascijep između viših zapovjednika, koji sada brinu o svojoj promociji i karijeri u novoj državi što se stvara, te vojnika i nižeg zapovjednog osoblja, koji ne prihvaćaju da zbog ambicija viših budu žrtvovani kao potrošni ljudski materijal. Autor je

Akademik Josip Županov umirovljeni je redoviti profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu. Autor je brojnih i utjecajnih knjiga, rasprava i studija o političkom sustavu, društvenoj strukturi i društvenim promjenama. Najznačajnije knjige su *Marginalije o društvenoj krizi* (1983.), *Samoupravljanje i društvena moć* (1984.), *Sociologija i samoupravljanje* (1987.) i *Poslije potopa* (1995.). Tekst "Sociologija jednog zaboravljenog rata" izvadak je iz knjige *Zaboravljeni rat: sociologija jednog sjećanja*. Zagreb: Irida, 1998.

"snimio" trenutak kad se definitivno raspala sudbinska solidarnost u partizanskoj vojsci iz prvih ratnih godina i to opisao u poglavlju "Buntovnici s razlogom".

Ključne riječi: socijalna struktura, borbeni moral, borbena učinkovitost, stereotip, socijalna distanca, latentna funkcija

VOJSKA ILI PARTIZANIJA?

Dvadeset i šesta divizija, u kojoj sam proveo cijeli svoj ratni vojni rok, u nekim se stvarima bitno razlikovala od drugih partizanskih divizija i "divizija".

Prvo, razlikovala se normalnom popunjenošću ljudskih efektiva. Kako nisam vojni stručnjak, niti su ovo ratni memoari, neću iznositi nikakve brojčane podatke, a koji se mogu naći u poratnim vojnim izdanjima. Navest ću samo podatak, koji mi je osobno poznat, da je svaka četa Prvog bataljona brojila oko 120 ljudi, što znači da je bataljon brojio oko 400 ljudi, a toliko nisu imale ni mnoge partizanske "brigade" na kopnu.

Drugo, ta je divizija bila dobro naoružana ne samo lakim pješačkim oružjem (uključujući i, za ono vrijeme, dosta automatskog oružja) nego i teškim oružjem (minobacači od 81 milimetar, topovi i haubice). Dok su u nekim brigadama na kopnu vojnici odlazili u akciju s desetak metaka (otuda i naziv za te vojnike "petmetković"), u Prvom bataljonu svaki je borac bio zadužen za 150 metaka i šest ručnih bombi (engleske proizvodnje). U paljbi na bojišnici nije bilo nikakva racioniranja streljiva (ne samo pješačkoga već ni artiljerijskoga): trošilo se koliko je u datoj situaciji bilo potrebno. Opskrba (logistika) funkcionirala je kao i u svakoj modernoj vojsci a nije se oslanjala na oružje i streljivo zaplijenjeno u akciji.

Treće, stacionirana na otoku Visu punih osam mjeseci (izvan dometa neprijateljske artiljerije), odakle je povremeno vršila desantne operacije na otocima i na obali, divizija je provodila najveći dio vremena u mirnodopskim uvjetima. To je omogućavalo redovitu izobrazbu i trening: svakodnevni "egzercir", "teorijsku" obuku, pa čak i trodnevne vojne manevre, što je inače bilo nezamislivo na kopnu.

Četvrto, mnogo se radilo na fortifikaciji otoka: mine su polagane gotovo do zadnjeg dana prije odlaska na kopno, gradili su se suvremeni betonski bunker i na obali, duboko ukopani u zemlju, minska polja su bila opasana bodljikavom žicom, a bio je postavljen i čitav niz drugih, ponekad i duhovito smišljenih prepreka i stupica eventualnom iskrcavanju (primjerice, na rtu uvale Oključna, u kojoj nije bilo operative obale, pa bi se eventualni desant morao obaviti čamcima, bile su postavljene bačve benzina, koji se mogao upaliti električnim putem, pri čemu bi se zapaljeni benzin razlio po morskoj površini). Sve što su na planu fortifikacije radile partizanske jedinice na kopnu nije se moglo mjeriti s onima na Visu.

S obzirom na sve to, u kratkim ali žestokim operacijama divizija se nije, poput većine drugih partizanskih postrojbi, držala samo izreke "stići i uteći" već i "na strašnom mjestu postojati". Upuštala se u teške frontalne sukobe uz masovnu upotrebu artiljerije (a ponekad i zračnu podršku), pri čemu je bilo ozbiljnih ljudskih gubitaka na obje strane.

Valja spomenuti još jednu, iz sociološkoga kuta gledanja važnu karakteristiku: pored normalne vojne hijerarhije (koja je, za razliku od drugih vojski, imala dvije "linije": vojnu i političko-komesarsku), koja se (barem dok sam ja bio tamo) temeljila na rangu a ne na činu, bila je dosta razvijena papirologija – o svemu su se podnosili pismeni izvještaji. A papirologija je bitna značajka Weberova modela ("idealnog tipa") birokracije.

Sve su te karakteristike navodile njezine pripadnike (dakako, i mene) na saznanje da smo vojska a ne partizanija. No jesmo li baš bili u pravu?

Partizanski duh ili, možemo reći, tradicija, bili su još uvijek živi i operativni. Po čemu se to vidi?

Prvo, društvena klima u cijeloj diviziji bila je još snažno prožeta egalitarizmom, iako su se antiegalitarne pukotine i rasjedi već jasno nazirali. To se izražavalo u mnogim detaljima. Na primjer, za razliku od partizanskih jedinica u Sloveniji, nisu postojale posebne kuhinje za oficire: svi su jeli iz istog kazana – *menu* je za sve bio isti. Nadalje, interpersonalni odnosi bili su izvan strogo službenih i protokolarnih situacija u velikoj mjeri neformalni. U svakodnevnoj situaciji ljudi su se, nezavisno od ranga, služili osobnim imenom (Marko, Janko i sl.) a rjeđe službenim nazivom funkcije (druže komandante, druže komesaru i sl.). Lična zamjenica "vi" rijetko se upotrebljavala – svakome se govorilo "ti". Socijalna distanca, koja je inherentna svakoj hijerarhiji, nastojala se minimizirati. O tome će još biti govora.

Drugo, iz partizanskih odreda zadržana je lokalna decentralizacija ("demokracija") odlučivanja na terenu za vrijeme izvođenja akcije. Ona nije bila diktirana tehnološkim razlozima kao u suvremenim vojskama (pa i u HV), nego više kulturno-ideološkim razlozima. Stoga je upitno a i nategnuto tvrditi da je partizanska vojska po tome bila ispred svoga vremena.

Navest ću dva primjera "demokratskoga" odlučivanja. Za vrijeme operacije zauzimanja Sumartina na Braču u rujnu 1944., moja je četa dobila zadatak da likvidira njemačku protutenkovsku bateriju. Kad smo izbili na polazni položaj i dobro ga osmotrili, sazvan je kratak sastanak cjelokupnoga rukovodnog osoblja i članova Partije da donese odluku o napadu. Svatko je poimenično trebao procijeniti napad na bateriju i dati svoj prijedlog. Ja sam bio prozvan prvi. Moja je procjena bila da s raspoloživim snagama zadatak ne možemo izvršiti; a ako to ipak pokušamo, pretrpjet ćemo velike gubitke a zadatak svejedno nećemo izvršiti. Predložio sam da se prema bateriji drži borbeni položaj ali da se ne kreće u napad. Kako je i većina drugih bila istog mišljenja, donesena je kolektivna odluka na temelju moga prijedloga.

No, dok smo mi tako vijećali, komandant bataljona Marko Dj. je uznemireno hodao oko stola te pozvao svoga zamjenika, kojem se obratio:

- Ma, kamo smo ih poslali – svi će tamo izginuti a ništa neće napraviti. Dovedi mi kurira da im pošaljem poruku da obustave napad.

Na to će zamjenik:

- Marko, nema ni jednoga kurira u štabu – svi su na terenu. Valjda će i sami vidjeti da se baterija ne može zauzeti, pa će odustati od napada. Valjda su toliko pametni!

Doista smo i bili toliko pametni! No, njegovo se predviđanje nije temeljilo samo na našoj zdravoj pameti, već u prvom redu na dotadašnjem iskustvu kolektivnog odlučivanja.

Drugi primjer dogodio se nekoliko mjeseci ranije (no, ne mogu se sjetiti točnog datuma). Budući da se u to vrijeme računalo s mogućom njemačkom invazijom na Vis (o planu invazije se u Hitlerovu glavnom stanu i razmatralo, ali se od njega odustalo, jer u tom rajonu Nijemci nisu raspolagali dovoljnim pomorskim i zračnim snagama), obala je bila zaposjednuta i načičkana protutenkovskim i protuavionskim topovima i mitraljezima. Partizanski brodovi, koji su prometovali između Visa i Baria, plovili su – radi veće sigurnosti – uz samu obalu. Ali u prolazu su se, na zahtjev stražara s kopna (hitac iz puške ispaljen u zrak), morali identificirati davanjem svjetlosnih signala

(kombinacija crvenih i zelenih signala, koja se svakog dana mijenjala). Ako brod ne bi dao propisane (ili čak nikakve) signale, tada se – prema "standardnoj operativnoj proceduri" (premda se ona nije tako nazivala) – na brod otvarala vatra, i mogao je biti potopljen. No, bila je tu jedna tehnička neprilika: partizanski brodovi nisu raspolagali modernim svjetlosnim uređajima već su se služili i starim ribarskim lampašima, pa se događalo da se njihovi signali na kopnu uopće ne vide. To je bilo dobro poznato. Jedne večeri u blizini obale Oključna prolazio je parobrod. Na zahtjev stražara nije bilo odgovora – signal se nije vidio. Na to je teški mitraljez osuo rafalnu paljbu – meci su bubnjali po brodskom limu. Ali vatru je otvorio i protutenkovski top kalibra 40 milimetara. Prva je granata promašila, ali druga je pala tik pred pramcem. Treća bi bila siguran pogodak. A bilo je dovoljno da ga samo jedna granata pogodi na razini mora i pošalje na dno. Kad je ispaljena prva granata, na licu mjesta stvorili su se komandir baterije Fabijan, njegov zamjenik Nikola B. i komesar S. Njima je odmah bilo jasno da to ne može biti njemački brod – poslati nenaoružan brod u uvalu Oključna bilo bi, vojnički, prava ludost, a njemački oficiri nisu bili nikakvi luđaci već visoki profesionalci. Bit će da je to partizanski brod – a problem je u signalnom uređaju. Što učiniti? Odluka se morala donijeti odmah, jer brod je plovio punom brzinom – ako se odmah ne otvori vatra, brod će izmaći izvan vidokruga i domašaja oružja. Što učiniti u dilemi: potopiti brod u skladu sa standardnom procedurom ili ga pustiti da prođe, a sutra ustanoviti kako je to ipak bio njemački brod? Trenutačnu vrlo opasnu odluku mogao je donijeti samo komandir baterije, koji nije bio član Partije i usto opterećen "mrljom" iz prošlosti, o kojoj će još biti riječi. Tu su uskočili zamjenik komandira i komesar, stari članovi Partije:

- Fabijane, naredi obustavu paljbe, a za posljedice ćemo zajedno snositi odgovornost.

Tako je donesena i sprovedena kolektivna odluka. Da takva odluka nije donesena već da su poštovane odredbe standardne procedure, posljedice bi bile katastrofalne: bio je to čuveni partizanski parobrod "Bakar" koji je prevozio stotinjak ranjenika u Italiju.

Međutim, u jesen iste godine zbilja se velika promjena. Jednog predvečerja krenuli smo sjeverno od Drniša u napad. Krenuli smo bez podrške artiljerije – suviše smo brzo napredovali, pa nas artiljerija nije mogla stići, a jedini teški minobacač Pratećeg voda bio je izletio iz ležišta pa stoga neupotrebljiv. To mi se nije dopadalo. A još manje mi se dopadalo što nije bila uspostavljena veza sa Četvrtim bataljonom na našem krilu, pa se moglo dogoditi da mi pucamo na njih i oni na nas. Uostalom, takve su se zabune ponekad događale. A ništa tako ne razara moral kao spoznaja da ste pucali na svoje i oni na vas. Da stvar bude gora, s mrakom se spustio strahovit pljusak. U potpunom mraku, na nepoznatom terenu, otišli smo dalje od njemačkih položaja. A usto je nastala neopisiva zbrka: desetari nisu znali gdje su im desetine, a puškomitraljesci gdje su im pomoćnici koji su nosili sanduke municije. U takvoj kaotičnoj situaciji, sazvan je sastanak komandnog osoblja i članova Partije. Ja sam istupio riječima:

- Što se tiče mene lično, ja ću ići u napad, ali ne mogu odgovarati za vod!

Zaključak je bio da se napad odgodi do jutra, a ujutro smo krenuli pri danjem svjetlu. Iako to nisu bili neki jaki njemački položaji, u dnevnom napadu bez podrške teškog oružja pretrpjeli smo gubitke, a tom sam prilikom i sam ranjen. Na putu u bataljonsko previjalište, ugledao me je, na nosilima, sekretar SKOJ-a u brigadi, i začuđeno upitao:

- Zar ste napadali?
- Kako se vidi!

- Ali štab brigade je opozvao naređenje za napad kao nepravilno!
- Za mene prekasno - odgovorio sam.

Četa se povukla u Drniš radi odmora. U brigadnoj bolnici (previjalištu) posjetio me je komandir čete Jure G.

- Znaš li da sam kažnjen?
- Nisu te valjda smijenili?

- Ma ne, kažnjen sam samo simbolično – usmenom opomenom koja se nigdje ne bilježi. Ali sam kažnjen!

- Ali za što su te kaznili?
- Zato što one večeri nismo izvršili naređenje nego tek ujutro.

- Ali naređenje je bilo opozvano kao nepravilno!

- Da, ali tek kasnije. Kad smo mi obustavili napad, još je bilo na snazi.

- Ali, kako netko može biti kažnjen zato što nije izvršio pogrešno naređenje?

Jure se samo superiorno nasmiješio:

- Jozo, ti nikad nisi služio vojsku, pa ne znaš što je vojska. Ja sam služio kraljevsku jugoslavensku vojsku. U vojsci se mora izvršiti svako, pa i najluđe naređenje. Vrijedi pravilo: izvrši, pa se žali.

- Ali mi smo uvijek tako radili, i nitko nam nije ništa prigovorio. A sad najednom kazna. Što to znači?

-Znači da više nismo partizani, postali smo vojska – glasio je Jurin komentar.

Ukratko, na jeziku organizacijske teorije, dogodila se velika organizacijska promjena. Za mene nagla i neočekivana. Što je ona značila u daljnjim operacijama, o tome nemam nikakvih osobnih saznanja, jer se iz bolnice više nisam vratio u četuu. A što je značila na Sremskom frontu, ne mogu komentirati jer nisam vojni stručnjak. Zašto se dogodila baš u tom trenutku, ni na to ne bih znao odgovoriti.

No, jedna opaka klica promjene dogodila se još u travnju 1944., samo što je onda nisam razumio – shvatio sam je tek poslije 45 godina. Bilo je to 23. travnja kad smo napadali Velu Luku na Korčuli. Slučajno sam se zatekao na minobacačkoj bateriji, na brijegu iznad Vele Luke, kad je tamo banuo u obilasku major Valentin, načelnik štaba brigade, profesionalni vojnik, koji je iz kraljevske vojske, poslije sloma Jugoslavije, otišao u domobranstvo, a iz domobranstva prešao u partizane.

- Koliko ste granata ispalili - upitao je zamjenika komesara baterije, inače moga lancmana, u civilu – stolara.

- Sedamdeset granata, družu načelniče.

- Zašto samo sedamdeset, zašto niste ispalili sedam stotina granata? Čuješ li što ti kažem: hoću sedam stotina granata, spravnaj varoš!

Zamjenik ga je bijelo pogledao, ali se snašao i odgovorio:

- Družu načelniče, naše su jedinice ušle u grad, i ne možemo više pucati, jer ćemo tući po njima!

- No dobro, dobro, onda više ne možemo pucati - nezadovoljno je promrmljao načelnik i otišao dalje.

Nisam vjerovao svojim ušima. Sedamdeset granata je bilo sasvim dovoljno da se probiju crte obrane i uđe u Velu Luku, a ovaj bi je htio porušiti i pobiti ljude, koji su usto bili većinom uz partizanski pokret. Pogledao sam zamjenika komesara, i shvatio da i on misli isto, ali ni jedan ni drugi nismo ništa proslavili.

Nisam tada shvatio što je značio taj *furor militaris* profesionalnog vojnika. Mislio sam da je on naprosto luđak kakvih ima svuda pa i u partizanima. Poslije rata, na tu

sam scenu zaboravio. A onda sam 1991. vidio da je "sравnаj varoš" službena doktrina JNA. Jesu li njezini korijeni samo u zločinačkom velikosrpskom ludilu ili se, bar dijelom, nalaze u *furor militaris* profesionalaca? Ne znam – to pitanje ostaje otvoreno.

ALL ANIMALS ARE EQUAL - SOCIJALNA STRUKTURA I BORBENI MORAL

U prethodnom sam poglavlju partizansku vojsku (onu koju poznajem iz neposrednog iskustva) opisao s aspekta formalne strukture, a posebno koliko je i kako socijalna struktura utjecala na borbeni moral i performansu. Polazište u razmatranju socijalne strukture bit će mi upravo moral i performansa.

Čini se da o borbenom moralu i performansi gotovo svake vojske, osobito u ratno vrijeme, postoje stereotipi koji se tijekom vremena pretvaraju u mitove i legende. Najčešće se ti stereotipi i mitovi izvode iz nekih nepromjenjivih osobina dotičnog naroda – danas bi se reklo, iz njegova genetskog koda. Postoji vjerovanje da neki narodi iznjedruju heroje a drugi kukavice. Heroji su onda nepobjedivi, a kukavice rođeni gubitnici. Tako je na početku rata njemačka vojska, ne samo u očima Nijemaca već i njihovih neprijatelja, bila "nepobjediva", sve dok pred Moskvom nisu zaustavljeni a kod Staljingrada teško poraženi. Ili mit o nepobjedivosti srpskoga oružja. Taj je mit preživio 1991. kada "moćna" JNA nije mogla slomiti hrvatski otpor, što ga je pružila rezervna policija i skupine dobrovoljaca u početku naoružanih lovačkim puškama i nešto kalašnjikova. No, i nakon toga zapadni su državni vjerovali (ili glumili da vjeruju) u nepobjedivost vojske Jugoslavije i njezinih paravojnih formacija u Hrvatskoj i Bosni i time plašili hrvatsku javnost kako bi bez rezerve prihvatila Ghalijevu devizu: "Pregovori, pregovori i samo pregovori!" Operacija Bljesak a uskoro zatim i Oluja, do temelja su razorili taj mit.

Postoje i negativni mitovi. Spomenut ću dva. Prvi je, da Židovi ne mogu biti dobri vojnici već samo dobri trgovci. U jednom davnom pamfletu, čijega se naslova više ne sjećam, Giovanni Papini kaže da Izraelci nisu bili nikakvi vojnici ni u doba kralja Davida a kamoli u njegovo doba (tj. uoči Drugoga svjetskog rata). Njihovo jedino oružje bila je inteligencija (Papini govori o razornom djelovanju plejade vrhunskih židovskih intelektualaca – od Marxa do Freuda) i – novac. Osobito novac: "Florini su bili njihovi mačevi, dolari – njihovi mitraljezi." Od tog stereotipa nije danas ostalo kamena na kamenu. Naprotiv, stvoren je kontramit o nepobjedivosti izraelske vojske. Drugi je stereotip da od Talijana nikad dobra vojnika – on može biti dobar pjevač ili ljubavnik, ali vojnici nikako. U Dalmaciji taj stereotip postoji odvajkada. Dok sam bio dječak, slušao sam priču kako je austrijski admiral Tegethof porazio talijansku flotu u bitci kod Visa. Taj se poraz tumačio hrabrošću hrvatskih mornara na austrijskim brodovima i kukavičlukom talijanskih mornara. Tijek stvarnih događaja ponekad frapantno "potvrđuje" vladajući stereotip: porazi talijanske vojske u Prvome svjetskom ratu i napredovanje austrougarske vojske (u kojoj su se uvelike borili Hrvati i Bosanci) sve do Piave, gdje su je zaustavili zapadni saveznici; neočekivani otpor slabo naoružanih Etiopljana (neki su bili naoružani samo kopljima); neuspjesi u grčko-talijanskom ratu na tlu Albanije, gdje su ih od sigurnog poraza spasili Nijemci; neuspjesi u Sjevernoj Africi, gdje ih kao *deus ex machina* spašava Rommel, dok nije i on poražen; a posebno neuspjesi *sull fronte balcanico* (to je službeni naziv za partizansko ratište koji se rabi u svakodnevnom *Bolletino delle forze armate*). O

tome u prvom razdoblju (do kapitulacije Italije) govori jedna partizanska pjesma, koja je kasnije potpuno zaboravljena:

*Poletilo jato vrana
Jedna četa Talijana.
Prema Livnu ide ona
Sa četiri kamiona.
Na Čulašu puška puče
Kamionu u papuče,
Mitraljeza cika stade
Kolonelo mrtav pade,
Pokraj njega šofer lega,
A ostali oko njega.*

Pjesma završava ovim upozorenjem:

*Stoj, fašisto, kud si pošo,
Zapamtit ćeš gdje si došo.
Nije ovo Venecija
Nego kršna Dalmacija,
I njezini partizani,
Dobrovoljci odabrani.*

Međutim, baš taj stereotip pruža sociologu izvanredno polazište za razmatranje vojske kao socijalne strukture i njezina presudnog utjecaja na moral.

Poslije kapitulacije Italije, kada su se mnogi talijanski vojnici pridružili partizanima, u Dvanaestu brigadu bio je uključen i posebni talijanski bataljun (Peti bataljon) pod zapovjedništvom talijanskih oficira. Međutim, u skladu s vladajućim stereotipom, njegova je borbena performansa bila nikakva, pa je na kraju rasformiran a vojnici raspoređeni po drugim bataljunima te brigade. U moju jedinicu došlo ih je, koliko se sjećam, petnaestak.

Kako sam od malih nogu bio skeptičan prema onome u što svi ostali vjeruju, bio sam skeptičan i prema stereotipu o talijanskom vojniku. Premda mi je pojam stereotipa, što ga je izmislio Walter Lipman godinu dana prije moga rođenja, bio nepoznat, a pogotovo socijalno-psihološka interpretacija pojma koja se pojavila tek poslije rata (Allport, Sheriff, Krech i Crutchfield i dr.), ipak sam naslućivao da to duboko ukorijenjeno vjerovanje o talijanskom vojniku nije točno. Jedini argument protiv toga vjerovanja bio mi je Garibaldi i garibaldinci, ali i pobuna 1848. u Milanu, gdje su civili razoružali cijeli austrijski garnizon. Međutim, rasformiranje Petog bataljona i dolazak veće skupine talijanskih vojnika u Prvi bataljon, pružili su mi bogomdanu priliku da tu sumnju i empirijski provjerim.

Iskoristio sam priliku što sam bio jedan od rijetkih koji je govorio talijanski. Uspostavio sam s novim pridošlicama komunikaciju te ih nevezano i neslužbeno "intervjuirao" (bio je to nestrukturirani intervju, kako sam poslije rata saznao). U svojim pritužbama na stanje u Petom bataljonu isticali su dvije: (1) zakidanje na hrani ("sljedovanju") od strane oficira, na što je svaki vojnik alergičan; (2) fizičko i moralno maltretiranje od strane oficira: oficiri su ih psovali prostačkim rječnikom, čak šamarali.

Tu drugu pritužbu uzeo sam kao polaznu točku moje "analize". Prvo pitanje: odakle takav tretman koji je u partizanskim jedinicama, ili bar u 26. diviziji, bio nezamisliv? Otprije sam raspolagao informacijom (ne znam odakle sam je crpio) da su u talijanskoj vojsci oficiri porijeklom, tradicionalno, iz aristokratskih krugova. Tako se socijalni odnos između aristokrate i "gejaka" preslikao na odnos između oficira i vojnika. Premda mi je sintagma "borbeni moral" bila nepoznata, ipak sam shvatio da velika distanca (i sintagma "socijalna distanca" bila mi je nepoznata – Bogardusova skala pojavljuje se tek poslije rata) između oficira i vojnika smanjuje na minimum spremnosti vojnika da se bori i da je rezultat toga loša performansa (ni taj mi pojam nije poznat) na bojišnici.

Talijanski vojnici obreli su se sada u sasvim drukčijoj sredini; u njoj je dominirala klima egalitarizma a socijalna distanca bila je na minimumu. Koliko je partizanska sredina bila egalitarna, najbolje kazuje ova zgodna. U slobodnom vremenu bila je u Prvom bataljonu vrlo popularna jedna gruba igra u kojoj bi se igraču stavio povez na oči a on bi tako prekrizao ruke da bi mu dlan jedne ruke ostao na leđima. Suigrači bi ga udarali po tom dlanu, ali najčešće po leđima sve dok ne bi pogodio tko ga je udario. Tada bi dotični zauzeo njegovo mjesto. Igrač s povezom mogao je u toj igri dobiti grdni batina. Sudjelovanje u igri bilo je dobrovoljno. Osobno u njoj nikad nisam sudjelovao. Tu igru osobito je volio Roko, zamjenik komandanta bataljuna. Jednom, u predvečerje, stajao je Roko s povezom, a po njegovim leđima pljuštali su udarci. Sa mnom u društvu tu scenu je promatrao jedan britanski vojnik. Upitao me je tko je taj čovjek što ga tako žestoko lemaju. Odgovorio sam mu da je to zamjenik komandanta. On me je samo izbezumljeno pogledao. To je za nj bilo *unthinkable*. Da vojnici lemaju svoga pretpostavljenog, bilo je doista nečuveno!

Premještaj talijanskih vojnika bila je, u neku ruku, vrsta "prirodnog socijalnog eksperimenta" (Kaplan): potpuna promjena društvene klime (kulture). Ja sam pretpostavio da će boravak u drugačijoj sredini pozitivno utjecati na njihov "moral", a da će poboljšanje morala voditi i boljoj performansu. Metodološki je bila sretna okolnost što borbena akcija nije uslijedila odmah po njihovu dolasku već znatno kasnije, tako da je bilo dovoljno vremena da promjena klime djeluje na moral u dovoljnoj mjeri da se to odrazi i na performansu. Trebalo je sačekati nove borbene akcije i promatrati kako će se oni ponašati na vatrenoj liniji. Na temelju vlastitih opažanja i informacija drugih promatrača zaključio sam da njihova performansa odgovara prosjeku s individualnim varijacijama prema dolje i prema gore. Za mene je zagonetka bila riješena.

Do tog sam zaključka mogao doći kao "bosonogi sociolog", koji nije poznao kategorijalni aparat struke i njezine istraživačke metode. Osim toga nisu mi bili poznati, niti su mogli biti poznati, empirijski rezultati jednog mamut-projekta što ga je financirao Pentagon u američkoj vojsci, a koje sam poslije rata našao u Stoufferovoj knjizi *The American Soldier*. Zbog toga nisam mogao dati interpretaciju uloge socijalne strukture u ratu kao što mogu danas. Nisam mogao objasniti zašto je socijalna struktura tako bitna. Struffer je pokazao da su američki vojnici na vatrenoj liniji težili grupiranju, što je vrlo opasno. U partizanima je postojalo bolje rješenje: razmak 10-15 metara, koji još uvijek omogućuje da se održava "veza", tj. usmena komunikacija, ali bez zbivanja. U situaciji stresa ljudi normalno teže da budu jedan drugom što bliže. To se zapaža već kod malog djeteta, koje se rasplače kad u sobi nema ni jednog roditelja ili druge odrasle osobe. Čim roditelj (odrasla osoba) dođe u sobu, dijete se umiri. Sličan obrazac ponašanja vidimo i u drugim društvenim situacijama: na primjer, samo fizičko prisustvo članova radne (neformalne) grupe djeluje na pojedinca ohrabrujuće u sukobu sa šefom.

Čini se da je to dio "sociobiograma" *homo sapiensa*, kako je J. Lopreato protumačio inače nerazumljivu Paretovu "reziduu". Ukratko, u situaciji stresa i neizvjesnosti, socijalna distanca se mora smanjiti na minimum, inače će stradati moral. Ali to se ne odnosi samo na fizikalnu distancu (situacija koju je opisao Stouffer) nego još više na simboličku, statusnu distancu koja se u sociologiji naziva socijalna distanca. Glavni je problem – bar prema mom iskustvu – bila simbolička a ne fizikalna distanca. Kako su partizani izlazili na kraj s tim problemom?

Iako o tom problemu partizani nisu teoretski ništa znali, ipak su ga vrlo uspješno rješavali. Naime, bar u mojoj jedinici, bilo je strogo zabranjeno na borbenom položaju ikoga zvati "komandante", "komesaru" ili prema nekoj drugoj funkciji. Svakoga, bez obzira na rang, trebalo je oslovljati samo prvim imenom (Janko, Marko, Petre i sl.). To se objašnjavalo ovako: neprijatelj je u neposrednoj blizini, kad čuje "komandante", na to će mjesto koncentrirati vatru. Taj smo razlog smatrali razumnim i dovoljnim. I bio je. No bila je to samo "manifestna funkcija".

Međutim, potpuno nam je bila skrivena "latentna funkcija" takvog oslovljavanja. "Otkrio sam je tek poslije rata čitajući Mertonovu knjigu *Social Theory and Social Structure*. A latentna se funkcija sastojala upravo u tome da se u situaciji visokog stresa anuliraju i one statusne razlike koje su se izvan akcije uvažavale čak i u jednoj visoko egalitarnoj strukturi.

No, takvo oslovljavanje samo je jedan način da se minimizira socijalna distanca. Mogući su i drugi načini. Na primjer, maskirna uniforma u kojoj je teško razlikovati vojnika od časnika. Dakako, i ona ima svoju manifestnu funkciju: učiniti vojnika što manje uočljivim za neprijatelja. Ali ja vjerujem da je i tu riječ o latentnoj funkciji minimiziranja socijalne distance, koje ljudi bez sociološke naobrazbe nisu svjesni. No ona je tu, i ona djeluje.

BUT SOME ARE MORE EQUAL – BUNTOVNICI S RAZLOGOM

No, koliko je god socijalna struktura još uvijek bila u visokom stupnju egalitarna, bili su primjetni znakovi erozije. Mogao bih tu spomenuti uvođenje činova, koje neizbježno pojačava socijalnu distancu u hijerarhiji zapovijedanja koja se dotada temeljila na razlikama po rangu. Zanimljivo je da je jedan psihijatar (Hugo Klajn), koji se u prvim poratnim godinama bavio liječenjem jednog posebnog oblika ratne histerije, objašnjavao pojavu toga fenomena svojevršnim kulturnim šokom što ga je izazvalo uvođenje činova. Ta hipoteza nije, koliko je meni poznato, znanstveno nikad dokazana, a bilo je i drugih hipoteza. Na primjer, Vera St. Erlich je taj poremećaj povezivala s autoritarnom dinaridskom kulturom, u kojoj društvena grupa stavlja na pojedinca prevelike zahtjeve u borbi s neprijateljem. Histerična pantomima – tako bi se to ponašanje moglo opisati – izražavala je psihički slom pojedinca pred neumoljivim zahtjevima grupe. Upozorila je pri tom da su psihički poremećaji kod jugoslavenskih partizana bili slični onima kod japanskih vojnika, a posve različiti od onih u američkih vojnika. Ne upuštajući se ovdje u oživiljavanje jedne nekonkluzivne rasprave, napomenuo bih da je uvođenje činova na Visu prošlo bez nekih zamjetnih posljedica, jer sve do u kasnu jesen 1944. (kad sam otišao iz vojske) dominantnu ulogu u hijerarhiji ima rang a ne čin.

Međutim, koncentracija moći, osobito na višim razinama zapovijedanja kao što su štab brigade i štab divizije, nije mogla proći bez posljedica. Po logici stvari svaki

moćnik (pojedinaac ili centar moći) okuplja oko sebe cijelu svitu pomoćnog osoblja. Među njima su posebno vrijedna akvizicija žene – u prvom redu lijepe žene. Tako je u ljetnim mjesecima dolazila na "plažu" u Oključnoj jedna ljepotica iz polit-odjela štaba divizije. Njezino aristokratsko držanje (izbjegavanje i najmanjeg verbalnog kontakta uz neprikriveno gađenje) prema ostaloj partizanskoj raji na plaži izazvalo je, u tadašnjoj egalitarnoj klimi, pravu sablazan. To je još više potaklo razne priče i glasine o "slatkom životu" u štabu divizije.

Ali bilo je sličnih neprilika i na nižim razinama. Tako je negdje u proljeće 1944., za referenta saniteta u štabu Prvog bataljuna postavljena M.P. Ona se ubrzo spetljala s novim komesarom bataljuna koji je, za razliku od svog prethodnika, bio sirov i neprivačlan momak iz nekog sela iza Biokova, a kojeg je ta "dama" iz civiliziranog primorja naprosto očarala. Ta je veza bila za nju "politička investicija", a što se tiče seksa, uvijek je na raspolaganju bio neki kurir s nadimkom Pitomac, za kojega se govorilo da je vrlo potentan. Njezino nadmoćno držanje prilikom obilaska četa iritiralo je neke ljude na zapovijednim položajima, u prvom redu one koji su ratovali na legendarnoj Sutjesci i Zelengori. U vrijeme dok su se oni borili na tim kulturnim lokacijama, ona se zabavljala s talijanskim oficirima u malom otočkom gradiću. To je bilo dobro poznato.

Tako sam jednom, u predvečerje, pedesetak metara od zgrade u kojoj je bio štab bataljona razgovarao s komandirima čete Št. i s mojim obavještajcem M. iz te čete. Bio je razgovor o toj damici. Komandir čete Št., koji je inače bio vrlo miran i staložen čovjek, najednom je planuo:

- J...m ti boga i Sutjesci i Zelengori kad se moram bojati jedne kurve!

Ali uto se kao *lupus in fabula*, pojavila sama M.P. Ja sam tada rekao mojim subesjednicima:

- Sad prepustite stvar meni!

Kad se približila na desetak metara, izvadio sam pištolj, repetirao ga, uperio u nju i povikao:

- Stoj, tko ide?

Ona je, preneražena, promucala svoje ime. Zatražio sam lozinku, nije je znala, premda je prije odlaska u četu dužna zatražiti u štabu borbene znakove. Ali smatrala je da za nju pravila ne važe. Tada sam primijenio standardnu proceduru: morala je dići ruke uvis, razoružao sam je (oduzeo sam joj pištolj) i s uperenim pištoljem sproveo u štab bataljona. Na ulazu u zgradu, zamjenik komandanta bataljuna me je s neodobravnjem pogledao i promrmljao:

- Koga ti je vraga to trebalo!

Komesar je bio zaprepašten, odmah ju je uzeo u zaštitu (to što nije imala borbene znakove) i čak joj se na neki način ispričao na neugodnosti što ju je doživjela. Budući da je moj "zadatak" time službeno završio, napustio sam zgradu. Poslije nekoliko dana smijenjen sam s položaja obavještajnog oficira, uz neko izmišljeno obrazloženje koje nije imalo veze s incidentom. Epilog toga konflikta zbilo se mnogo kasnije, u Drnišu – no to bi bio više biografski podatak koji nije relevantan za ovu temu.

Navedene zgode govore samo o tihom nezadovoljstvu što je tinjalo na nižim razinama hijerarhije – ali u uvjetima gotovo mirnodopskog garnizonskog života, "pobune" nije bilo. Do pobune je došlo kad je divizija definitivno napustila Vis i krenula u konačno zauzimanje otoka i obale. Navest ću opet dvije ilustracije.

Negdje 16. ili 17. rujna krenuli smo na Sumartin na Braču. Glavni njemački položaji nalazili su se na brdu (točnije, duboko u brdu) iznad Sumartina. Napad je počeo navečer kad se smrklo. Ali dočekala nas je strahovita vatra. U kiši metaka i granata bataljun se "razbio": nastala je opća zbrka i pomutnja, komandiri i komesari četa nisu znali gdje su im vojnici, izgubljena je veza sa štabom bataljuna. Negdje u ranim jutarnjim satima komandir jedne čete samoinicijativno je preuzeo zapovjedništvo nad bataljunom dok se ne uspostavi veza sa štabom i uspio je prikupiti ljudstvo malo podalje od prve borbene linije. Kad je donekle sredio tu konfuznu situaciju, nastojao je uspostaviti vezu sa štabom, u čemu je napokon i uspio. Komandantu je bilo jasno da se u sat, dva što su preostali do zore više ne može ništa učiniti i da je jedina razumna odluka povući se prije svitanja iza brijega na polazni položaj zaklonjen od neprijateljskih očiju i direktne neprijateljske (puščane i mitraljeske) vatre, tu predaniti i onda sljedeću noć ponovo krenuti u napad. Ipak odluku o povlačenju nije mogao donijeti sam. Nekako je uspio uspostaviti telefonsku vezu sa štabom brigade. Na drugom kraju žice javio se zamjenik komesara brigade:

- Što je, Marko?
- Što da radimo u ovoj situaciji?
- Znaš li put u varoš?
- Znam.
- Pa što onda pitaš!

Komandant je onda sazvao komandire i komesare četa i izdao im naredbu da krenu u sam Sumartin. Bio je svjestan da je to prava ludost. Glavni njemački položaji na brdu nisu zauzeti, a put prema Sumartinu vodio je preko teško prohodnog terena, kojim bi i u normalnim prilikama teško bilo do zore stići u sam gradić, a kamo li noću, pod vatrom. Zračna udaljenost od njemačkih položaja u samom Sumartinu bila je manja od 1000 metara, teren se strmo spuštao i nije pružao pješaku nikakvu zaštitu, a usto je – kako smo sutradan saznali – bio gusto posijan minama – samo je jedan uski put bio čist od mina, ali to tada nismo znali. Ako nas dan zatekne na tom terenu, što je bilo vrlo vjerojatno, malo će tko preživjeti. Komandant je znao da bahata naredba iz štaba brigade zapravo znači put u smrt. Ali kao discipliniran vojnik naredio je komandirima da sa svojim četama krenu tamo gdje je naređeno. No naredbu je izdao takvim tonom glasa da je svima bilo jasno da ju je izdao protiv volje i vlastitog uvjerenja. Tim tonom su i komandiri izdavali svoje zapovijedi, pa su vojnici odmah shvatili da je to naredba da se ide u sigurnu smrt.

Bataljon je nevoljko krenuo i polako milio u koloni jedan po jedan. Ali usprkos strogoj naredbi da se mora ići u potpunoj tišini, bez ikakve buke, dogodilo se da se poneko u mraku spotakne i padne i da njegova porcija privezana uz ranac udari o kamen i zazveči. Nijemci su čuli te zvukove i osuli paklenu minobacačku vatra. Ali, kako su gađali isključivo po zvuku nisu svoje granate sasuli po samoj koloni već dvadesetak metara ulijevo, u jednu malu udolinu. Svi smo polijegali na zemlju. Nebo na istoku je počelo blijedjeti. Što sada? Čekati da tu osvanemo i da nas Nijemci sve pobiju? Kad je vatra iz minobacača utihnula, svi smo ustali sa zemlje i bez zapovijedi, odnosno protivno zapovijedi, krenuli natrag, prema polaznim položajima. Uzalud su komandiri pokušavali zaustaviti povlačenje i okrenuti kolonu prema Sumartinu – nitko ih nije slušao! Dogodilo se nešto o čemu nikad nisam ni sanjao: cijeli je bataljon otkazao poslušnost! Uostalom, bilo je krajnje vrijeme za uzmak: kad je začelje kolone zalazilo iza brijega, već je svanuo dan, naša je zalaznica bila izložena neprijateljskoj vatri.

Međutim, u mrtvom uglu iza brijega na rubu puteljka bilo je razapeto šatorsko krilo, pod njim je sjedila neka partizanka a s glavom u njezinu krilu blaženo je snivao 25-godišnji komesar brigade, poslije rata general JNA, drug Fabijan T. Šutke smo ga obilazili i bez riječi promatrali. Znali smo: ovakvi su nas poslali u smrt, da besmisleno izginemo. Ne znam što su mislili drugi, no ja sam se jedva suzdržao da ga ne izrešetam rafalom iz strojnice.

Tog jutra, kad je sunce već odskočilo, susreo sam se s Milanom S., komandirrom Prve čete.

- Znaš li kakav je plan za iduću noć? - upitao me je.

- Ne znam.

- Plan je da se iz svake čete odvoji jedna desetina s kojom će ići vodnik ili delegat i jedan član komande čete. Oni moraju pod svaku cijenu probiti put glavnini, oni se moraju žrtvovati.

- Ali ne razumijem zašto. Tako se radi kad se vrši proboj iz okruženja. Ali tko je ovdje u okruženju: mi ili Nijemci?

- Pa razlog je u tome što se želi zauzeti Sumartin dan dva prije no što se to očekuje, kako bi se to moglo napisati u izvještaju!

- I što sada?

- Ja ću se tome usprotiviti. Neću dozvoliti da deset mojih ljudi bude poslano u otvorenu smrt.

- Valjda znaš u što se upuštaš. To je pobuna. Znaš kako se pobuna kažnjava!

- Znam. Ali morat će najprije mene strijeljati pa tek onda poslati moje ljude u očitu smrt.

Nisam vjerovao svojim ušima. Preda mnom je stajao heroj sa Sutjeske, buntovnik kojega će Fabijan T. i njemu slični iz višeg zapovjedništva izvesti pred streljački vod.

Shvatio sam što se dogodilo. Jednakost, koja se zasnivala na zajedničkoj sudbini kao kod brodolomaca u čamcu što pluta na oceanu, definitivno je nestala. Bližio se kraj rata kojega ishod više nije bio upitan, viši zapovjednici su već isplivali na drugu obalu, njima je sada glavna briga vlastita karijera u novoj državi što se stvara. Za tu karijeru njima je potrebno da Sumartin padne dan ranije no što je planirano koliko god to koštalo. Taj uspjeh, upisan u službeni izvještaj, za njih će biti važna preporuka, a vojnici su ionako potrošna roba. Kao što su to uvijek i bili!

Ali do stvarne pobune heroja sa Sutjeske ipak nije došlo. Naime, dok smo još razgovarali, mimo nas su prošla u pratnji dva vojnika u njemačkim uniformama. Bili su to Francuzi u njemačkoj vojsci koji su radili za partizansku obavještajnu službu. Oni su se u po bijela dana probili kroz borbenu liniju i sa sobom donijeli potpune i detaljne informacije, čak i crteže, o njemačkim položajima i minskim poljima. Suočena s takvim informacijama, viša komanda je naprosto morala napustiti suludi plan o žrtvovanju četrdesetak ljudi, koji usto nije jamčio nikakav uspjeh, i prilagoditi buduće operacije stvarnoj situaciji na terenu. Ipak, Milan S. je poginuo, ali ne na bojišnici već, kao u nekom romanu, u prometnoj nesreći u prvim poratnim godinama.

SOCIOLOGY OF A FORGOTTEN WAR

Josip Županov

Summary

In the analytical review of the "forgotten" (partisan) war based on the personal memory from a distance of a half a century, the author applies sociological frame of reference on his memories. In the study the author sheds a light on some still relevant issues. In the chapter "Army or partisanship" the author considers the problem of transformation of the partisan units to "real army". He puts greater stress on the strong, egalitarian orientation and the "decentralization" of the decision making in action, on the battle lines, than on the modern armament and "paperwork" (bureaucratization) of the chain of command.

The first indications of the transformation (on the territory of Dalmatia) took place in the fall of 1944 (during Knin operation) but the author was put out of the action due to his injuries. Today, we could consider the contrary transformation ("army" - JNA - paramilitary units). As a professional sociologist the author considers (in a chapter "Social structure and combat moral") the key problem of every army: the combat moral and the efficacy connected with it. Contrary to usual and "proven" stereotypes the author shows that the main determinant of the moral and the efficacy is social structure, in other words social distance in the military hierarchy. In the situation of existential stress, the essential reduction of stress and the improvement of the moral and the efficacy is achieved by minimizing the social distance. The author explains the mechanism of stress reduction with the Merton's term "latent function".

Although, the egalitarian climate was still dominant in the 26th Division on Vis in 1944, the first cracks and conflicts between higher levels of command (brigade, division) and lower (company) levels were starting to show. September, 1944, during the Sumartin offensive the mutiny almost broke out (the whole battalion disobeyed because of the mad a silly order from the above). The division between higher rank officers, who have been taking care of their own promotion and careers and the soldiers and lower commanding officers who did not accept to be sacrificed as an expandable human material became quite visible. The author "caught" the moment when the fated solidarity of the first war years definitely fell apart in partisan army and he described that in the chapter "But some are more equal".

Key words: social structure, combat moral, combat efficacy, stereotype, social distance, latent function.